

KARAKTERISTIKE GOSPODARSKOG STANJA U DALMACIJI TRIDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA

TONČI ŠITIN
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC:949.75"20":33(497.5 Dalmacija)
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Primljeno : 1994-10-25
Received

Ovaj je rad prilog proučavanju gospodarske situacije u Dalmaciji tridesetih godina 20. stoljeća. Na osnovi raspoložive izvorne građe, koja je u mnogo čemu nedostatna i fragmentarna, literature i suvremenog tiska, autor prikazuje nezaposlenost radništva i emigraciju stanovništva. Gospodarska kriza nakon 1930. godine potencira problem agrarne prenapučenosti u Dalmaciji, pa je siromašni seljak prisiljen tražiti zaradu izvan svog malog posjeda i konkurirati nezaposlenoj radnoj snazi u gradovima. Nesigurnost zaposlenja uvjetovala je čestu promjenu radnog mjesta. U drugom dijelu prikazan je problem iseljavanja kao posljedica socijalnog položaja dalmatinskog seljaka. Iseljavanjem je u prvim desetljećima 20. stoljeća zahvaćen najproduktivniji i najvitalniji dio stanovništva.

Namjera je ovog rada prikazati određena obilježja gospodarske situacije u Dalmaciji tridesetih godina 20. stoljeća, konkretnije nezaposlenost radništva i emigraciju stanovništva. Nezaposlenost radništva bio je krupan socijalni problem i prije izbijanja gospodarske krize tridesetih godina, premda je inflacijsko monetarna politika monarhističke Jugoslavije i relativno jaka investicijska djelatnost u oblasti industrije do 1925. godine povoljno djelovala na povećanje broja zaposlenih. Prvenstveno se to odnosi na gradove u kojima je u Dalmaciji od cjelokupnog broja stanovništva (625.000), prema evidenciji Radničke komore za 1928./29. godinu, živjelo ipak samo 86.000 stanovnika sa 6.000 siromašnih stanovnika (paupera) ili svega 14,7%.¹ Prema popisu stanovništva iz 1931. godine u Primorskoj banovini 753.146 ili 83,53% ukupnog stanovništva (364.935 ili 84,53% privredno aktivnog

¹ *Privreda i radnici u Dalmaciji. Izvještaj Radničke komore o radu u 1928. i 1929. godini, Split 1929, str. 2.*

stanovništva) živjelo je od poljoprivrede, a od industrije i zanatstva tek 57.618 ili 6,39%.² Popis također pokazuje da je u toj banovini bilo 13.488 činovnika i namještenika, 20.240 radnika, 21.380 nadničara i slugu, 2.683 kućne posluge i 2.155 šegрта. Međutim, broj radnika u najamnom odnosu osjetno se povećava ako mu se dodaju bezzemljaši-nadničari i sluge u poljoprivredi, kojih je godine 1931. bilo 16.231, kao i siromašni seljaci koji su zbog malih i siromašnih posjeda bili prisiljeni stalno prodavati svoju radnu snagu. Koliko je problem agrarne prenaseljenosti bio izražen u Primorskoj banovini i koliko je utjecao na migraciju siromašnih seljaka, pokazuje podatak da je na 100 ha poljoprivredne površine (oranice, livade, voćnjaci, vinogradi) 1931. godine dolazilo u Primorskoj banovini čak 172 stanovnika koji su živjeli od poljoprivrede.³ To je u usporedbi s drugim krajevima monarhije bio veliki broj stanovnika, da i ne govorimo o razvijenim zemljama gdje je na istu jedinicu površine dolazilo ispod 50 poljoprivrednika. Razumije se da je ekonomska kriza, koja se u Kraljevini Jugoslaviji počela izraziti osjećati od 1930. godine, problem prenapučenosti u Dalmaciji još više potencirala. Kotarevi s najvećom prenapučenosti bili su Metković s 296, Šibenik s 240 i Split sa čak 323 poljoprivrednika na 100 ha poljoprivredne površine, što je bilo više od dvostrukog jugoslavenskog prosjeka te godine.⁴ Obrazloženje da se radi o vinogradarskim krajevima koji zahtijevaju dosta radne snage, ne umanjuju izrazito nepovoljne odnose na području Dalmacije.⁵ Situacija je bila još više otežana i činjenicom da su ovdje prevladavali sitni (0-2 ha) i mali posjedi (2-5 ha) na kojima je postizanje većih proizvodnih učinaka u takvim uvjetima bilo isključeno. Mogućnosti da se izlazi za smanjenje agrarne prenapučenosti traže u djelotvornoj industrijalizaciji zemlje i iseljavanju nisu ni mogli funkcionirati u vrijeme krize; čak je bio aktualan proces povratka na selo i daljnjeg opterećenja siromašnih seljačkih gospodarstava.

U analizi gospodarske strukture Dalmacije B. Dulibić ističe da najveći dio njene obrađene površine čine oranice i da one daju oko 8.000 vagona zrnate hrane, dok je za prehranu stanovništva potrebno oko 21.000. Iza oranice dolaze vinogradi, čija je površina pet puta manja, a daju godišnji prihod od oko 700.000 hl raznih vina. Masline godišnje daju oko 600 vagona ulja, smokve preko 500 vagona, bajame preko 200 vagona i višnje preko 120 vagona. Stočarstvu, koje se bavi uglavnom uzgojem sive stoke, nedostaje oko 3 milijuna kvintala krme (proizvodi se oko 5, a potrebno preko 8). Broj peradi iznosio je skromnih 600.000 komada i davao godišnje prihoda do pet milijuna dinara. U ribarstvu je 1930. godine bilo zaposleno preko 15.000 ljudi, od čega oko 1.500 profesionalnih ribara, a vrijednost ulovljene ribe prelazila je 40 milijuna dinara. Trgovina i obrt Dalmacije imali su pretežno lokalni karakter (krajem 1929. na području Trgovinsko-obrtničke komore u Splitu bilo je oko 12.000 prijavljenih trgovačkih i obrtničkih poduzeća), kao što je i industrija, osim cementa, karbida i cijanamida, sardina, rudarskih proizvoda,

² *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. III. 1931.*, knj. IV, Sarajevo 1940, str. VIII-IX, tab. III i IV.

³ R. BIČANIĆ, *Agrarna prenapučenost*, Zagreb 1940, str. 7.

⁴ Isto.

⁵ O. FRANGEŠ, "K problemu prenapučenosti u Hrvatskoj", *Ekonomist*, 1-2, 1942, str. 2-6.

kamena i boksita, bila ograničena na lokalne potrebe. Pomorski promet, s oko 100 parobroda, bio je slabo razvijen. Kada je prema spomenutim granama privrede izveo podjelu stanovništva, B. Dulibić je zaključio da se tri petine stanovništva Dalmacije bavi poljoprivredom i stočarstvom, 5% obrtom, trgovinom, industrijom i slobodnim profesijama, 12% ribarstvom i pomorstvom, dok su četvrtinu stanovništva radnici, namještenici i javni službenici. Život u Dalmaciji u takvoj situaciji je "postao nemoguć", a "faktična gospodarska neimaština i nemogućnosti zaradivanja" učinili su ovaj kraj pasivnim. Težinu "dalmatinske krize" autor ocrtava paradoksalnom činjenicom "da još činovnici i namještenici, kraj svih svojih malih, često puta ni za srednji život dovoljnih plaća, imaju najveći i najsigurniji prihod".⁶

Podaci o visokom postotku poljoprivrednog stanovništva u Dalmaciji navode na opravdan zaključak da je ona bila agrarna zemlja s nerazvijenim sekundarnim (industrija, rudarstvo, građevinarstvo i zanatstvo) i tercijarnim (promet, trgovina, ugostiteljstvo i dr.) djelatnostima.

"Ekonomska struktura Dalmacije", pisao je istaknuti socijalist Jerko Dorbić analizirajući njene karakteristike, "ostatak je feudalizma i mrtve ruke ublaženom formom kmetstva ili težaštine; suvlasništvo težaka i gospodara zemlje i poljoprivrednih proizvoda; nominalni posjed zemlje, sa malo zemlje, sa slabom zemljom, sa slabo obrađenom zemljom, sa nepodesnim kulturama na izvjesnim zemljištima; do krajnosti rasparčana zemlja; nemogućnost - uz iznimke - da zemlja prehrani vlasnike i zemljoradnike; glavna grana poljoprivrede, vinogradarstvo, sa mnogo nedostataka, visokom cijenom koštanja produkcije, sa malom prodom na domaćem tržištu, bez tržišta u inozemstvu; sa primitivnim stočarstvom, baštovanstvom i nikakvom agrarnom industrijom".⁷ Ovaj jezgrovit prikaz J. Dorbića o poljoprivrednim problemima u Dalmaciji najbolje pokazuje svu složenost pitanja "pasivnosti" ovoga kraja, kao i veoma težak položaj seljaka koji će zaradu tražiti izvan svog malog posjeda. Među najsiriromašnije krajeve u Dalmaciji spadala je trogirski zagora, općina Lećevecica, Muć prema Svilaji i Biskupiji, drniška zagora, zatim Bukovica i dr.⁸

Uzroke takvoj situaciji treba prije svega tražiti u nerazvijenim kapitalističkim odnosima u Dalmaciji koje je caristička Austrija sistematski zapostavljala u ovoj perifernoj pokrajini. U pogledu socijalno-gospodarske strukture Dalmacija je u čitavu međuratnom razdoblju zadržala upravo biljeg zaostale agrarne zemlje u kojoj će enorman porast osiromašenog seljaštva i proletarijata brzo postajati sve više ne samo ekonomski, već i krupan politički problem.

Gospodarska kriza i nezaposlenost

Gospodarska kriza, koja je u svijetu započela 1929. godine, u privredi Dalmacije počela se osjećati od 1930. godine, a kulminaciju je dosegla 1932. (u industriji), odnosno 1933. godine (u poljoprivredi). Ovdje su se također iskazivale

⁶ B. DULIBIĆ, "Teška kriza Dalmacije", *Socijalna misao*, br. 2, 1. XI. 1931, str. 37-42.

⁷ J. DORBIĆ, "Socijalna struktura Dalmacije", u: *Privreda i radnici u Dalmaciji*, Split 1929, str. 130.

⁸ M. SAVIĆ, *Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda*, Beograd 1933, str. 436-437.

njene bitne karakteristike od propadanja većeg broja trgovačkih i industrijskih poduzeća, smanjenja industrijske proizvodnje, pada cijena industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, sloma privatnog financijskog kapitala, pada trgovine do povećanja nezaposlenosti i bijede stanovništva. Povećava se agrarna prenapućenost, a rezultati agrarne reforme nisu uspjeli bitnije popraviti veoma nepovoljan položaj seljaštva. Gospodarska kriza utjecala je postepeno na racionalizaciju i modernizaciju proizvodnje, stvaraju se jaka akcionerska industrijska poduzeća, a pad cijena industrijalci pokušavaju nadoknaditi produžavanjem radnog vremena, osjetnim smanjenjem nadnica i uvođenjem jeftine ženske radne snage i djece u proizvodnju. Raspoloživi statistički podaci pokazuju da je u razdoblju od 1929. do 1933. bilo čak 35 novih poduzeća, s 2.882 zaposlena radnika i 122.850 milijuna dinara uloženog kapitala.⁹

Stevan Kukoleča utvrdio je na osnovi dosjeka Ministarstva trgovine i industrije napredak industrijskog razvitka Primorske banovine u razdoblju od 1918. do 1938. godine. Kao osnovne teritorijalne jedinice uzeo je banovine i pratio porast broja industrijskih tvornica, radnih mjesta, pogonske snage i dr. na njihovu području prema stanju 1938. godine. Prema Kukoleči broj zaposlenih radnika u tvornicama Dalmacije (Primorske banovine) 1918. godine iznosio je 5.241, godine 1923. 6.605, a godine 1928. narastao je na svega 6.825, što svjedoči o znatno većem podizanju novih tvornica (103) od priraštaja radnih mjesta. Godine 1933. u 133 tvornice u Primorskoj banovini radilo je 9.929 radnika, što predstavlja značajno povećanje broja novih radnih mjesta neposredno pred početak krize. Isti relativno pozitivan omjer, 151 tvornica s 10.672 radnika, zadržan je i u razdoblju do kraja 1938. godine.¹⁰

U cjelokupnom razdoblju između svjetska dva rata u Dalmaciji je postojao veliki broj nezaposlenih radnika. Tadašnje statistike evidentirale su samo nezaposleno radništvo, dok se broj nezaposlenih industrijaliziranih seljaka dugo nije bilježio. Burze rada evidentirale su samo one nezaposlene koji su primali novčanu pomoć, a među njima nije bila masa nezaposlenih poljoprivrednih radnika. Iskazi o kretanju nezaposlenih, pored toga, očuvani su fragmentarno.

Broj prijava nezaposlenih radnika splitskoj Javnoj burzi rada (burza u Splitu i ekspoziure u Šibeniku, Dubrovniku i Kotoru) u godini 1929. iznosio je 12.180 (u samom Splitu 7.904 ili 64%), što je u odnosu na 1928. godinu bio značajan porast od 5.523 radnika (tu je uračunat i prijenos nezaposlenih od prethodne godine 1.093 radnika).

Zanimljiva je struktura nezaposlenih radnika po kvalifikacijama koji su bili prijavljeni na burzi rada. Najviše je bilo prijavljenih kvalificiranih radnika - 6.366 ili 52,26%, zatim nekvalificiranih stalnih radnika 3.875 ili 31,81%, nekvalificiranih sezonskih radnika 1.760 ili 14,45% i činovnika 179 ili 1,48%.¹¹

⁹ Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstva trgovine i industrije, 65-299-912, Spisak industrijskih poduzeća na području trgovinske i obrtničke komore 1921. i 1929. godine.

¹⁰ S. KUKOLEČA, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941, str. 74-165.

¹¹ *Izveštaj Trgovačke i obrtničke komore u Splitu za 1928-1929. godinu*, Split 1929, str. 236-237.

Burza rada posredovala je kod uposlenja 642 radnika ili 5,27%. Uslijed krize u građevinskoj industriji porastao je broj kvalificiranih nezaposlenih zidara, drvodjelaca, klesara, kovača, soboslikara i dr.¹²

Primjetan je i porast nezaposlene radne snage sa sela, a koja se u vrijeme krize počinje nazivati "nezaposlenim kvalificiranim radnicima". Njihov priljev u gradove, posebno u Split, bio je uzrokom čestih deficita Okružnog ureda za osiguranje radnika koji nije mogao pokriti narasle troškove (redovne i izvanredne pomoći nezaposlenima, putne troškove, subvencije radničkim organizacijama, povlastice u vožnji i dr.). Nešto kasnije (nakon 1932.) nezaposlenim seljacima u gradu nastojalo se pomoći organiziranjem javnih radova. Analizirajući poslovanje OUZOR-a u Splitu, njegovo ravnateljstvo je na sjednici u listopadu 1929. godine ustanovilo da su mnogi radnici i poslodavci također krivi za deficit ureda. "Ima dosta radnika", rečeno je tom prilikom, "naročito onih koji dođu sa sela, koji se bolesni upišu u ured samo zato da se mogu liječiti. Imaju poslodavaca koji misle da su učinili neko dobro djelo kad upišu bolesna čovjeka u ured i ako nije nikada radio. Imaju radnika koji primaju hranarinu, a u sporazumu s poslodavcem rade te im poslodavac potvrđuje da nisu radili. Imaju poslodavaca koji zajedno s radnicima nastoje da radnike ne prijave na osiguranje prije nego li im to zatreba u slučaju oboljenja. Imaju poslodavaca koji ne prijavljuju nikako radnika i nastoje da na taj način vrše prljavu konkurenciju prema savjesnim poslodavcima. Imaju poslodavaca koji neće redovno da plaćaju prinose nego čekaju da ih ured goni s ovrhom."¹³

Kada su godine 1930. tvornice cementa, uslijed uvođenja rotacijskih peći i racionalizacije proizvodnje otpustile oko 800 radnika, a tvornica "La Dalmatien" iz istih razloga gotovo obustavila proizvodnju i otpustila oko 1.400 radnika, problem nezaposlenosti dosegao je svoju vrhunac.

Na području Radničke komore u Splitu 1. srpnja 1931. godine bilo je ukupno 3.510 nezaposlenih radnika. Zbog prekida rada tvornice "Salonit" u Vranjicu, gdje je bilo uposleno oko 200 radnika, kao i prestanka rada u poduzeću za lomljenje i preradu kamena u Segetu kod Trogira, polovicom godine 1932. već je bilo 5.669 (stalnih 2.825 i sezonskih 2.844) nezaposlenih radnika.¹⁴ Potkraj iste godine, 1. prosinca 1932., prema evidenciji RK bilo je 5.408 nezaposlenih radnika (3.098 stalnih i 2.310 sezonskih),¹⁵ a za samo mjesec dana, 1. siječnja 1933., taj se broj popeo na 5.922 (3.522 stalnih i 2.400 sezonskih).¹⁶

Godine 1932. povećao se broj nezaposlenih radnika u cementnoj industriji, zatim u pomorstvu zbog daljnje raspreme brodova i rudarstvu zbog novih obustava i ograničenja rada u nekim rudnicima.

Na Petom kongresu radničkih komora koji je održan u Beogradu od 3. do 4. prosinca 1932. posebno se raspravljalo o problemu nezaposlenosti. U vezi s tim za

¹² *Privrednička riječ*, 8. III. 1930.

¹³ Isto, 12. X. 1929.

¹⁴ Povijesni arhiv Split, Banovinska uprava Primorske banovine, Periodični izvještaji o poslovima opće uprave, Izvještaj Radničke komore Split Ministarstvu socijalne politike i zdravlja o stanju neuposlenih 1. V. 1932, fasc. 9.

¹⁵ Arhiv Instituta za suvremenu povijest (dalje: A ISP), fond Radničke komore (RK) - 223/32, Zapisnik sjednice Upravnog odbora (UO) Radničke komore u Splitu od 30. XII. 1932.

¹⁶ A ISP, fond RK - 1008/33, Zapisnik sjednice Upravnog odbora Radničke komore u Splitu od 27. I. 1933.

Broj nezaposlenih radnika prema privrednim granama
na području RK Split 1931. i 1932.

PRIVREDNA GRANA	Broj nezaposlenih			
	Ukupno 1931.	Ukupno 1932.	Stalnih	Sezonskih
Cementna industrija	800	1.112	420	692
Pomorci	340	710	240	470
Obalni radnici	250	389	180	209
Brodograditelji	70	18	18	—
Kemijska industrija	730	331	80	251
Rudarstvo	92	284	204	80
Obrt	457	491	491	—
Kamenoklesari	54	166	64	102
Tekstilna industrija	61	114	34	80
Šumska industrija	140	116	14	102
Privatni namještenci	96	233	234	—
Razni nekvalificirani	420	895	501	394
Ukupno :	3.510	4.860	2.480	2.380

Izvor: *Privrednička riječ*, 4. VIII. 1932.

nas je interesantna izjava Marka Kurtinija iz Splita o teškim problemima nezaposlenosti na području Radničke komore. "Radništvo Dalmacije", kazao je između ostalog Kurtini, "možemo uglavnom podijeliti na tri velike grupe: severnu i delimično južnu Dalmaciju koja je upućena sa radništvom na more, imamo srednju Dalmaciju uz more, koja je upućena na cementnu industriju i industriju u vezi sa cementnom industrijom kao tupinolomi, kamenolomi itd. i zatim brodogradnja. Kao treći reon radništva Dalmacije bila bi Zagora kao neki rezervoar radništva, većinom sezonskog i nekvalificiranog. Na tom području danas stanje je upravo očajno. Severna i južna Dalmacija sa svojim radništvom stenje pod velikom nezaposlenošću zbog zastoja u pomorskoj plovidbi. Srednja Dalmacija usled obustave velikog dela tvornica cementa, isto tako i Zagora usled neplodnog tla, gdje je radništvo bilo upućeno da uz primorsko radništvo nalazi uposlenja naročito u tvornicama, tupinolomima, kamenolomima, ostaje bez mogućnosti da nešto preko godine zaradi i za svoje potrebe. Kod cementne industrije, koja u normalno vreme uposluje oko 5-6.000 radnika, danas na tom poslu ima oko 1.000 do 1.500 radnika. Od pomoraca, koji su još za vreme Austrije bili uposleni oko 15 hiljada, usled redukcije plovnog parka i plovidbe, ta mogućnost uposlenja ograničuje se danas u normalno vreme poslovanja na najviše 5.000 ljudi." Najveću

opasnost za kvalificirane radnike Kurtini vidi u "sručavanju težaka iz Zagore", odakle "ti bednici dolaze u grad, naročito iz srednje Dalmacije, da traže posla, ili u Gruž, Dubrovnik, da traže posla na lučkim radovima". Sredstva kojima su raspolagale Radnička komora i Berza rada bila su neznatna za ublažavanje besposlice. Djelomičnu pomoć pružile su i Banska uprava i karitativna društva, dok jedino "splitska općina u svom budžetu apsolutno ne predviđa ni jedne pare za besposlene radnike. Sve potpore, koje daje splitska općina, sastoje se u 1.000 dinara mesečno za azil koji je osnovala Radnička komora".¹⁷

Banska uprava Primorske banovine odlučila je pokrenuti neke javne radove radi zaposlenja nezaposlenih radnika, tako da je u tu svrhu početkom godine 1933. izdvojila 650.000 dinara, kao i iznos od 150.000 za neposrednu pomoć licima koja ne budu mogla raditi na javnim radovima.¹⁸

Početkom godine 1933. opada broj nezaposlenih radnika zbog povratka radnika na selo preko zime. Međutim, već 1. kolovoza broj nezaposlenih penje se na 4.688 (300 puta više negoli u istom razdoblju prošle godine),¹⁹ a u rujnu čak 5.119.²⁰ Od toga broja otpada na: cementnu industriju 645, pomorce 633, obalne radnike 478, brodogradilišne radnike 86, kemijsku industriju 536, rudarstvo 493, obrt 683, kamenoklesare 145, tekstilnu industriju 91, šumsku industriju 156, privatne namještenike 293 i razne nekvalificirane radnike 880.²¹

Splitska Radnička komora predlagala je u to vrijeme niz mjera za suzbijanje nezaposlenosti, kao npr. različite mjere za poboljšanje stanja u određenim privrednim granama gdje je nezaposlenost bila posebno izražena, uvođenje radova na smjenu u svim poduzećima kako bi nezaposleni radnici mogli zaraditi barem za prehranu, povećanje brige za nezaposlene radnike uvođenjem osiguranja za slučaj nezaposlenosti, odnosno uvećanje pomoćnog dodatka i dr.

Prema statistikama Berze rada u godini 1931. bio je prijavljen 6.661 nezaposleni radnik, godine 1932. čak 10.076, a 1933. taj je broj skočio na 13.789. Pomoć je 1931. godine dobilo 2.767 radnika, 1932. godine 5.153, a 1933. godine 6.595 nezaposlenih radnika.²² Dakle, broj prijava nezaposlenih radnika u godini 1933. bio je dvostruko veći negoli 1931. godine, što je, dakako, imalo odraza i na pad broja osiguranih radnika.

Broj nezaposlenih radnika povećavao se i narednih godina, premda se već 1934. godine javljaju prvi nagovještaji prestanka velike gospodarske krize. U lipnju 1934. godine Radnička komora je registrirala 5.801 nezaposlenog radnika, a godinu dana kasnije 6.916. Najviše je bilo nezaposlenih nekvalificiranih radnika - 1.345, zatim zanatlija - 1.480, pomoraca - 814, cementnih radnika - 721, kemijskih radnika - 554, brodogradilišnih radnika - 514, privatnih namještenika - 464, obalnih radnika - 408, rudara - 247 itd.²³ Taj bi broj nezaposlenih bio mnogo veći kada bi se pribrojio još barem trostruko veći broj proletariziranih seljaka u

¹⁷ *Peti kongres radničkih komora 1932*, Beograd 1933, str. 44-47.

¹⁸ A ISP, RK - 1675/33, Zapisnik sjednice Upravnog odbora RK od 24. II. 1933.

¹⁹ A ISP, RK - 4887/33, Zapisnik sjednice Upravnog odbora RK od 18. VIII. 1933.

²⁰ A ISP, RK - 5910/33, Zapisnik sjednice Upravnog odbora RK od 29. IX. 1933.

²¹ Povijesni arhiv Split, Banska uprava Primorske banovine, Izvještaj o privrednim prilikama, fasc. 7, Izvještaj Banske uprave Primorske banovine od 9. listopada 1933.

²² *Privreda u Primorskoj banovini*, Split 1934, str. 13.

²³ *Primorska pošta*, 11. VII. 1935.

Dalmatinskoj zagori ili nekoliko stotina nezaposlenih intelektualaca s akademskom izobrazbom.

Koliko statistike o broju nezaposlenih treba uzeti s rezervom, pokazuje i sljedeće izvješće o djelovanju Berze rada s početka 1934. godine. "Statistiku neuposlenih radnika, kvalificiranih i nekvalificiranih radnika vodi javna Berza rada, ali i ta statistika nije potpuna, jer se vode samo oni radnici koji se prijave, a niko nije dužan da se prijavi, niti se prijavljuje dok god ne zatraži od javne Berze rada pomoć. Statistiku uposlenih radnika ne vodi ni jedna ustanova."²⁴ Radnici su se prijavljivali burzi tek kada su mogli dobiti neku pomoć, a najčešće su izravno nudili svoju radnu snagu poslodavcima. Oni su također malo surađivali s Javnom berzom rada u Splitu jer im je ona onemogućavala slobodnu manipulaciju u odabiru radnika i određivanju njihovih nadnica.

Prema pisanju *Narodnog blagostanja* broj nezaposlenih radnika na području splitske Radničke komore u vrijeme krize bio je od 4.500 do 6.000 radnika, odnosno dvije trećine radništva bilo je stalno ili privremeno nezaposleno.

Statistike socijalnog osiguranja pokazuju da su posljedice gospodarske krize u Splitu 1934. godine bile snažnije izražene negoli 1933., što se dijelom ogleda i u povećanom broju slabije plaćenih zaposlenih žena: radnika 5.357, radnica 2.122. Tek nakon 1935. naziru se povoljniji trendovi, a 1937. zaposlen je ukupno 9.851 radnik, što je najveći broj zaposlenih u Splitu.²⁵

U to vrijeme dolazi do pravih unutrašnjih migracija radne snage. Nesigurnost zaposlenja uvjetovala je čestu promjenu radnog mjesta. To je posebno bilo evidentno na području Dalmacije, gdje je velika agrarna prenaseljenost utjecala na nestabilnost zaposlenja.

Nestabilnost zaposlenja osiguranika okružnih ureda na području Dalmacije 1929-1934. godine

Na 100 članova otpada prijava u godini

OKRUŽNI URED	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
Dalmacija	433	413	356	309	302	355
Jugoslavija	342	431	436	538	407	442

Izvor: Podaci sakupljeni u *Radničkim zaštitama*, 1929-1934. godine.

Godine 1929. izmjena radne snage u Dalmaciji bila je prilično velika i veća od jugoslavenskog prosjeka.

Interesantne podatke daju nam i statistike socijalnog osiguranja u vezi s brojem osigurane radne snage na području Dalmacije u razdoblju od 1929. do 1934. godine.

²⁴ Povijesni arhiv Splita, Banska uprava Primorske banovine, fasc. 7, Izvještaj o privrednim prilikama, Statistika kvalificiranih i nekvalificiranih radnika od 14. siječnja 1934.

²⁵ *Narodno blagostanje*, 1933, str. 332 i 765; 1934 - str. 219; *Radnička zaštita*, 1. IX. 1927.

Razlika između najvećeg i najmanjeg broja osiguranih radnika na području Dalmacije od 1929-1934. godine

OKRUŽNI URED		1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
Dalmacija	M	3.815	2.905	10.489	3.283	2.267	3.357
	Ž	696	478	2.381	2.413	1.424	1.341
	Zajedno	3.986	2.831	12.870	4.979	2.211	3.640

Izvor: Podaci iz raznih brojeva *Radničke zaštite* 1929-1934. godine

Godine 1931. u Dalmaciji je bilo najviše osiguranih radnika, a taj je broj bio najniži godine 1933. Poslodavci dosta oprezno posluju i nakon završetka gospodarske krize. Zbog toga se broj zaposlene osigurane radne snage tek godine 1938. (12.481) približava prosjeku zaposlenih radnika iz 1931. godine. Primjetno je da kod zaposlenih žena oscilacije nisu toliko velike kao kod muškaraca i da one u vrijeme krize, zbog nižih nadnica, lakše zadržavaju posao.

Do početka rata organi vlasti nisu uspjeli riješiti pitanje nezaposlenosti, koje je ostalo jedno od najakutnijih problema socijalne politike monarhističke Jugoslavije. Istina, krajem tridesetih godina nezaposlenost nije dosezala onako velike razmjere iz vremena najjačeg djelovanja gospodarske krize, kada je razvitak privrede dobrano zaostajao za porastom stanovništva, ali je stalni priljev seoskog stanovništva u dalmatinske gradove i neminovni proces proletarizacije građanske klase stopu nezaposlenosti i dalje držao na visokom novou. Strani kapital koji dominira gospodarskim životom Dalmacije ekstraprofit u doba krize i u periodu depresije do Drugog svjetskog rata ostvaruje produžavanjem radnog dana i povećanjem intenzivnosti rada. Teški radni uvjeti i niske najamnine, česti gubitak posla i stalna pojava nezaposlenosti dovode u očajan položaj radništvo Dalmacije. Trajanje velike gospodarske krize podudara se dijelom i s vremenom trajanja monarhističke diktature koja je ukinula sve političke slobode i nezaposleno radništvo odvlačila od jačeg pritiska na poslodavce i vlast. Masovni štrajkovi i tarifni pokreti u Dalmaciji od sredine tridesetih godina posljedica su teških uvjeta života i masovnog osiromašenja stanovništva.

Iseljavanje iz Dalmacije

Iseljavanje iz Dalmacije najuže je vezano za socijalni položaj dalmatinskog seljaka i u razdoblju od početka 19. stoljeća imalo je nekoliko faza. Poznato je da je razdoblje velike konjunktore vinogradarske privrede od 1867. do 1892. godine zamijenjeno krizom između 1892. i 1904. godine izazvanom teškoćama u prodaji vina i bolestima loze. Zlokočnom Vinskom klauzulom 1891. godine Austrougarska Monarhija omogućila je Italiji sniženje carina na uvoz njenih vina, čime je prouzročena nenadoknativa šteta dalmatinskom gospodarstvu, u kojemu prevladava monokultura vinove loze. Nove štete vinogradima Dalmacije nanijela je velika suša 1893., a godinu dana kasnije, 1894. upala je i filoksera. Osiromašenom

seljaku koji je upao u nepodnošljive dugove nije preostajalo ništa drugo nego da se otisne u neizvjesnu iseljeničku odiseju preko mora. Agrarna prenapučenost, prezaduženost seljaka, brzi raspad seljačkih kućnih zadruga, agrarna kriza, vinogradarski krah - sve su to faktori koji su utjecali na masovno iseljavanje iz Dalmacije do Prvog svjetskog rata. Novostvorena monarhistička Jugoslavija nije uspjela zaustaviti iseljavanje, premda je ta problematika zakonski regulirana već od prosinca 1921., odnosno Pravilnikom o iseljavanju u srpnju 1923. Iseljenički kompleks bio je u nadležnosti Ministarstva socijalne politike, čiji je Odsjek za iseljeničtvo brinuo o iseljavanju i useljavanju; doneseni su mnogi propisi i uredbe kojima su regulirane iseljeničke takse, obveze prijevoznika i dr.²⁶ Generalni iseljenički komesarijat u Zagrebu svake godine donosio je statistiku o broju iseljenika pa se na temelju tako prikupljenih podataka može lako vidjeti dinamika iseljavanja iz Dalmacije nakon Prvog svjetskog rata. Broj iseljenika do 1924. godine iznosio je svake godine oko 1.000, a u cijelom razdoblju od 1921. do 1928. iz Dalmacije je iselilo oko 20.119 stanovnika ili oko 3,16% od ukupnog broja stanovnika, što je najveći postotak iseljenika u Kraljevini SHS. Najviše su selili muškarci-zemljoradnici (oko 70%), zatim nekvalificirani radnici, u dobi između 18 i 30 godina. To potvrđuje da je iseljavanjem bio zahvaćen najproduktivniji i najvitalniji dio stanovništva Dalmacije.²⁷ Dalmatinci su najviše iseljavali u Australiju (do 1926.), Južnu Ameriku (Argentina, Čile, Brazil), SAD, britansku Kanadu i dr. Unosni poslovi oko iseljavanja povjeravani su specijaliziranim društvima i brodskim kompanijama, među kojima je bila oštra konkurencija. S obzirom na ne malu cijenu brodskih karata za Ameriku i dr. iseljenici su se često zaduživali, prodavali imovinu, premda su pomoći od rodbine i prijatelja izvana često bile presudne.

Iseljeničke uštede znatno su olakšavale život ljudi u pasivnim krajevima Dalmacije i omogućavale podizanje kupovne moći stanovništva. U izvješću Trgovačko-obrtničke komore za godinu 1929. razmatra se problem iseljavanja kao gospodarski faktor. Vlasti su se malo brinule o tome da dublje uđu u suštinu problema iseljavanja; više ih je interesirao iseljenički novac. "Nikome i ne pada na pamet da ustanovi što je taj iseljenik ostavio kod kuće, ko ga je nagovorio da ide u svijet, ko mu je i pod kojim uslovima dao sredstva za put, je li se zadužio, je li prodao ili opteretio zemlju zbog iseljavanja, koliko je platio za podvožnu kartu, koliko za 'odijelo' koje je od društva ili agenta dobio, kome je i na čemu ostavio svoje kod kuće itd."²⁸

Početkom srpnja 1929. godine održana je u Splitu konferencija o iseljeničkom pitanju, na kojoj se isticala važnost sprečavanja iseljavanja iz onih

²⁶ Opširnije o tome usp.: Lj. ANTIĆ, "Prilog istraživanju austrijske iseljeničke politike i zakonodavstva kao činioca masovnog iseljavanja iz Dalmacije pred I. svjetski rat", *Zadarska revija*, 3, 1985; ISTI, *Hrvati i Amerika*, Zagreb, 1992; M. BARTULIĆA, *Iseljeničko pitanje s osobitim obzirom na Dalmaciju*, Zagreb, 1928; I. ČIZMIĆ, "O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880-1914", *Historijski zbornik*, Zagreb, 27-28, 1974-75; S. OBAD, "Uzroci iseljavanja iz Dalmacije u devetnaestom stoljeću", *Radovi Fil. fak. u Zadru*, 16, 1976-77, str. 175-182.

²⁷ O tome vidi: F. MIROŠEVIĆ, "Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 21, 1988, str. 109-111.

²⁸ *Privreda i radnici u Dalmaciji*, Split 1929, str. 241.

krajeva gdje to nije nužno i usmjeravanje iseljavanja u one europske zemlje gdje su uvjeti za život i rad naših radnika bili najbolji. Konferencija se založila za jačanje iseljeničkih službi, zaštitu iseljeničkih ušteda, bolju informiranost naših radnika, omogućavanje naseljavanja povratnika, osiguranje iseljenika u prvoj godini boravka u inozemstvu, prijevoz iseljenika domaćim parobrodarskim linijama, sistematsko praćenje problema emigracije i dr. Brojni konkretni prijedlozi trebali su biti od strane Ministarstva socijalne politike uzeti "u obzir i razmatranje".²⁹

Velika gospodarska kriza bitno je utjecala na položaj naših iseljenika. Zabrana useljavanja i velika nezaposlenost u Americi i drugdje utjecala je na vraćanje tisuće iseljenika u domovinu. Gospodarska kriza snažno je pogadala sve slojeve društva u kojima je bila etablirana druga generacija naših iseljenika; oni nisu mogli slati uobičajenu pomoć svojim u domovini a gubila se i vjera u idealizirano američko društvo. U razdoblju od 1929. do 1931. godine ukupno se iz inozemstva u zemlju vratilo 20.627 osoba.³⁰ Prema raspoloživim podacima, Benkovački kotar primio je 1933. godine od iseljenika skromnih 50.000 dinara, dok je 1932. godine primio oko 300.000. Imotski je 1933. godine primio oko milijun dinara, dok je u 1932. primio oko 3 milijuna od svojih iseljenika!³¹

Iseljavanje je za područje Primorske banovine prestalo biti ekonomski faktor i sve je više postajalo socijalni problem. Pitanje povratka iseljenika nametalo se kao ozbiljan problem. Kroz godinu 1930. na području Primorske banovine izdano je 5.349 iseljeničkih putovnica, godine 1931. taj je broj pao na 1.703, a u 1932. godini na samih 781 s daljnjom tendencijom pada.³²

Prema statistikama migracije za godinu 1938. u prekomorske zemlje iselilo je iz Dalmacije preko 450 osoba i to: u Australiju 135, u SAD 87, Novi Zeland 84, Argentinu 65 itd. U europske zemlje, uglavnom Francusku i Belgiju, iselilo je iz Dalmacije preko 100 osoba. Broj povratnika tih godina iznosio je prosječno oko 70 osoba.

Emigracija je gotovo isključivo bila ekonomskog karaktera i to uglavnom iz kotareva Split, Metković, Korčula, Hvar i Šibenik.³³ Veliki migracijski tok iz SAD skrenut je u međuratnom razdoblju u Južnu Ameriku, koja će od sredine dvadesetih godina zbog svojih gospodarskih poteškoća limitirati imigraciju iz Hrvatske. Uvođenje šestosiječanjske diktature 1929. utjecalo je na pojavu političke emigracije - pripadnici ustaškog pokreta, pojedini članovi HSS-a, komunisti i dr. - koja se češće zadržava u Europi i pokušava utjecati na politička zbivanja u zemlji. Politička emigracija iz Dalmacije brojčano je zanemariva. Bez obzira na najčešće težak život iseljenika, oni su čvrsto ostali vezani s domovinom, njegovali hrvatski nacionalni osjećaj i stalno pomagali razvitak rodnog kraja.

²⁹ *Privrednička riječ*, 10. VII. 1929.

³⁰ *Radnička zaštita*, 14, 1932, str. 300.

³¹ *Jadranska straža*, br. 4, 1934, str. 166.

³² Zapisnik sjednice Trgovačko-industrijske komore u Splitu od 24. II. 1934; *Zapisnik plenarne komorske sjednice 1934*, Split 1934, str. 12.

³³ *Glasnik Primorske banovine*, 1. III. 1939.

ISELJENICI I ISELJENIČKE UŠTEDE

Kotar	Broj izdanih put. isprava			Zanimanje iseljenika	Pismenost	Zemlje iseljavanja	Poslani novac od iseljenika		
	1927.	1928.	1929.				1927.	1928.	1929.
Benkovac	30	31	588	Zemljor. 95%	75%	734 u Francusku, 78 u Belgiju, 30 u Juž. Ameriku	670.000	777.000	856.000
Knin	28	50	623	"	75%	Francuska i Belgija	974.000	904.000	1.800.000
Biograd, n/m	68	64	81	"	90%	Južna Amerika, Francuska i Belgija	60.000	80.000	150.000
Preko	81	91	103	"	90%	Sj. i Juž. Amerika	3.315.000	4.028.000	5.063.000
Šibenik	219	368	1.048	Zemlj. i mornari	70-80%	Argentina, Australija, Francuska i Belgija	2.300.000	2.900.000	4.000.000
Sinj	528	408	771	Zemljor. 95%	80%	Čehoslovačka, Francuska i Belgija	3.785.000	3.936.000	2.435.000
Imotski	956	2.138	1.616	" 95%	50%	Argentina, Australija, Belgija i Francuska	10.000.000	20.000.000	40.000.000
Makarska	501	395	378	" 95%	95%	Argentina, Australija, N. Zeland, Belgija i Kanada	22.000.000	18.000.000	15.000.000
Metković	158	153	120	Sve zemljor.	75%	Čile, Argentina i Australija	3.000.000	3.000.000	3.000.000
Zadar	290	241	261	Zemljor. 90%	95%	Južna Amerika	3.400.000	3.100.000	3.000.000
Hvar	247	335	355	" 75%	98%	Argentina	5.450.000	4.700.000	4.900.000
Split	614	573	525	" 90%	89%	Pretežno Argentina, a potom Francuska i Belgija			

Izvor: *Privrednička riječ*, 26. VII. 1930.

Tonći Šitin: CHARACTERISTICS OF ECONOMIC CONDITIONS IN DALMATIA IN
THE 1930s OF 20th CENTURY

S u m m a r y

This article is a contribution to the study of the economic situation in Dalmatia in the 1930s of the 20th century. Basing his research on the original documentary sources, which are rather scanty and fragmentary, then literature dealing with the subject and contemporary newspaper articles the author describes the unemployment of workers and emigration of the population. The economic crisis after 1930s aggravates the problem of the agrarian over-population in Dalmatia, causing the poor peasants to look for extra earnings outside their small pieces of land, thus competing with the unemployed labour in towns. The insecurity of employment caused a frequent change of the place of work. The second part deals with the problem of emigration being a consequence of the social position of the Dalmatian peasant. In the first decades of the 20th century the most productive and the most vital part of the Dalmatian population was affected by emigration.